

***Le lac Blanc* – istoria unei (auto)traduceri uitate**

Ioan FĂRMUȘ

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România

ioan.farmus@usm.ro

Abstract: The article below brings into discussion a forgotten text: the French translation of Vasile Alecsandri's story *24 de ceasuri la Balta-Albă*, a text written by the author, both in its original and its translated version, with the purpose of engaging in a dialogue with the metropolitan cultural space and with an international audience. Published serially in the prestigious French journal *L'Illustration*, under the pen name Basile Alecsandri, the text aimed to question the colonial discourse that positioned Wallachia, one of the emergent European countries — peripheral, yet still European — as an “external Other.” For this reason, the modifications the author brought to the original are intended to soften the process of denouncing this colonial discourse, which is much more evident in the Romanian version, and to place Wallachia on a much more clearly defined fictional and political European map. In this way, Alecsandri sought to mark not only a shift in paradigm — the orientation of the Romanian Principalities toward a new cultural center —, but also the affirmation of the European identity of a peripheral, yet unquestionably European, culture.

Keywords: *Vasile Alecsandri, autocolonization, cultural paradigm shift, (self)-translation.*

Premise. Atunci când este tradus în una dintre limbile culturilor dominante, un text literar devine, aproape inevitabil, un produs cultural care poartă însemnele spațiului cultural care l-a generat. Când se întâmplă ca acesta să fie periferia, un anumit raport colonial se înscrie obligatoriu în traducerea care încearcă să își facă loc într-o cultură majoră. Și asta din mai multe motive: și pentru că se bucură de prestigiul vechimii, și pentru că ocupă o poziție dominantă pe piața de produse culturale, acolo unde o pondere considerabilă o ocupă exportul, și pentru că reflectă forța politică, militară și culturală a unui mare imperiu care a deținut și deține în continuare infrastructura necesară producerii de „universalitate”. Este și cazul povestirii *Balta-Albă* de Vasile Alecsandri și a traducerii sale franceze, *Le lac Blanc*, realizată de autor pentru a media imaginea Țărilor Române față de un public parizian reprezentând metropola. Totul într-o Europă de sec. XIX tot mai deschisă către a privi cu un ochi critic spre limitele propriului discurs colonial și, implicit, către propriul proiect european.

Scrisă în vara anului 1847, într-un moment de înflorire a unei adevărate „literaturi balneare”, așa cum aflăm din monumentul editorial reprezentat de cele trei tomuri ale *Enciclopediei române* (Diaconovich, 1900: 895), acel tip de scriitură creat special cu scopul de a promova obiective turistice locale și, mai departe, de a le plasa pe harta turistică autohtonă și europeană, povestirea lui

Alecsandri avea să apară pentru prima dată, în 1848, în nr. 7 al *Calendarului pentru români*¹ (ulterior *Calendarul albinei*) al lui Asachi, cu titlul *24 de ceasuri la Balta-Albă*, subintitulată *Observațiile cu caracter social ale unui francez*. Retipărirea ei în *România literară*, înființată de Alecsandri însuși, în 1855, era precedată, în anul 1854, de publicarea, în formă serializată, a unei variante a textului, în limba franceză, în paginile reputatei reviste *L'Illustration. Journal universel* (nr. 596, 597, 598, 599), cu titlul *Le lac Blanc (Balta Alba). Traduit du moldave*, sub semnătura Basile Alexandri. Însoțită de trei ilustrații aparținându-i pictorului Th. Aman, ea făcea parte dintr-o galerie mai amplă de scrieri, mai mult sau mai puțin ficționale (Vlad: 2016), care, trimise dinspre periferie către metropola pariziană, încercau să familiarizeze un public francez, puțin sau deloc cunoscător, cu imperativele în primul rând politice, apoi și cele sociale și culturale ale unei națiuni emergente, cum erau Țările Române în preajma Revoluției de la 1848.

Reconstruind un background cultural. De ce, din tot ce scrisese până atunci, Alecsandri avea să aleagă *Balta-Albă* și nu altă scriere? Întrebarea are potențialul de a reflecta nu doar un tip de luciditate, ci și o anume experiență culturală care unui diplomat de carieră și scriitor experimentat nu îi lipseau. Scriitorul moldav dispunea, de fapt, de mai multe opțiuni pentru a încerca să pătrundă, într-o manieră spectaculoasă de data aceasta, pe piața culturală franceză²: în 1852, îi apăruseră deja volumul *Teatrul românesc. Repertoriul dramatic al d-lui V. Alecsandri*, tomul I, care conținea piese precum *Farmazonul din Hârlău* (1840), *Iorgu de la Sadagura sau Nepotu-i salba dracului* (1844), *Chirița în Iași sau două fete ș-o neneacă* (1850), și volumele I & II din *Poezii populare. Balade (Cîntice bătrânești) adunate și îndreptate de Vasile Alecsandri* sau cel de *Doine și lăcrimioare: 1842-1852* (1853), ca și texte în proză dintre care unele puteau fi candidate perfecte în acest sens, autohton(izantel)e *O primblare la munți* (1844), *Borsec* (1844), *Iășii în 1844* (1844) sau mult mai exoticul *Călătorie în Africa* (1853). Cu toate acestea, scriitorul, va selecta *Balta-Albă* deoarece reprezenta, la acel moment, cel mai potrivit „produs de export”, în materie de proză narativă, dintre textele-i redactate până atunci. Construcția spațială a narațiunii, bazată pe o rețea hidrografică atent configurată, îi permitea autorului să plaseze Țările Române pe o hartă a lumii care, în jurul anului revoluționar 1848 și după aceea mai ales, se reconfigura. În plus, prin retorica și imaginarul colonial activate în text, despre care vom vorbi altundeva, Alecsandri i se adresa cititorului parizian într-un registru familiar, reușind să stabilească un dialog atât cu literatura călătorilor francezi spre Orient, cât și cu reprezentările despre Valahia și Moldova furnizate de trimișii Occidentului în Principate³. Era, cu alte cuvinte,

¹ Câmp jurnalistic și cultural creat special cu scopul, iluminist în fond, de a contribui pe de o parte la efortul de popularizare, într-un spațiu cultural emergent, a principalelor concepte politice, sociale, economice și culturale care defineau cultura și civilizația europeană și pe de altă parte de a o racorda la fluxul internațional de idei. Vezi și *Cuvântul înainte* semnat de Mircea Zăciu (1981: 5-11).

² O făcuse inițial, ocazional, cu texte mai mici, dar și cu volumul *Les Doinas, poésies moldaves* (1853).

³ Am în vedere aici în special cazul *Albumului Moldo-Valah*, text redactat de Adolphe Billecocq, și împodobit cu ilustrațiile unor M. Bouquet și Ch. Doussault, care apărea, în format serializat,

cel mai cosmopolit text scris de scriitorul român până atunci – candidatul ideal pentru rolul de purtător de cuvânt al unei națiuni în plin proces de formare.

De ce își publică Alecsandri textul tocmai aici? Răspunsurile la această întrebare pot stabili care era de fapt poziția pe care o ocupa reputata revistă pe piața culturală franceză și cea internațională. O alege, în primul rând, pentru caracterul ei inovator, relevat de accentul pus pe relația text–ilustrație. Și datorită poziționării sale pe piața de presă, *L'Illustration* cunoaște în anii postrevoluționari un succes financiar remarcabil. Deși relativ scumpă și distribuită într-un regim editorial select, în special pe bază de abonamente, tirajul revistei crește exponențial de la aproximativ 13.000 de exemplare în 1843 la circa 24.000 în 1854, multe dintre ele ajungând să fertilizeze, prin distribuție, spațiul cultural internațional. Avea deci toate datele să funcționeze ca un intermediar perfect între o cultură occidentală majoră, cu care românii – locuitori ai unui spațiu aflat în plin proces de modernizare – aspirau să se conecteze, și o cultură minoră, periferică – insuficient cunoscută cititorului vestic. Mai mult, revista găzduise deja, încă din 1844, serii de articole despre teritoriile românești⁴, iar profilul ei politic, unul de orientare liberal-republicană, ca și interesul pentru zonele îndepărtate și puțin explorate ale Europei (Orientul... apropiat sau îndepărtat) sau pentru marile evenimente ale epocii (colonizarea Algeriei sau Războiul Crimeii), făceau din ea poate cel mai ofertat spațiu pentru a susține cauza politică și culturală românească.

De la formare la localizare strategică: raportul original – traducere. Atunci când, în lucrarea care avea să inițieze studiile post-coloniale [Said, 1978], Edward Said își propunea să analizeze discursul orientalist și reprezentările periferiilor pe care le generează, o făcea punând în centrul atenției două zone discursive: (1) *formarea lui strategică*, pornind de la care aducea în discuție relațiile care se stabilesc între text și context, adică backgroundul cultural la care autorul se raportează, și (2) *localizarea lui strategică*, adică poziția auctorială față de aspectul reprezentat, vizibilă, credea teoreticianul, la nivelul textului în chestiuni precum: tipul de structură pe care se mizează, categoria de voce narativă adoptată sau zona imaginarului la care se raportează. Definindu-le drept strategice, el le proiecta ca orientate către a genera anumite efecte. Scopul lor: construcția imaginii Celuilalt, un Celălalt pe care (pretinde că) îl reprezintă și în numele căruia (din nou pretindea că) vorbește. Cel puțin de una dintre componentele modelului analitic saidian – cea vizând localizarea – ne vom folosi

decupat în șase articole organizate epistolar, între 5 august și 30 septembrie 1848, în paginile revistei *L'Illustration*, cu titlul *Album Moldo-Valaque, ou guide politique et pittoresque. A travers les Principautés du Danube*, care va fi reluat într-un număr special, „hors-série”, al aceleiași publicații (în care își găsea locul poezia *Deșteptarea României* a lui Alecsandri).

⁴ Primul text care aducea în discuție spațiul autohton în *L'Illustration*, din 27 aprilie 1844, era o știre, inclusă în rubrica permanentă de politică generală „Histoire de la semaine”, intitulată „La chambre valaque”, însoțită de o gravură ce reprezenta Obșteasca Obicinuită Adunare a Țării Românești. Vor urma și altele, unele dintre ele semnate de autorii volumului mai sus menționat. Doussault, de exemplu, publica, între anii 1853 și 1856, în aceeași revistă, o serie de articole ilustrate cu desene proprii dedicate realităților întâlnite în timpul propriei călătorii în Valahia: „Valachie” (1853), „Église Saint Georges à Bucarest” (1853) sau „Les rangs et les titres de la Valachie” (1854).

și noi în acest studiu pentru a supune atenției toate acele modificări pe care Alecsandri le aduce originalului său cu scopul de a-și pregăti textul pentru întâlnirea cu spațiul cultural francez, într-un scenariu narativ care poartă semnele înscenării unei întâlniri între două culturi ierarhic disproporționate, și cu un public internațional puțin sau deloc familiarizat cu situația Țărilor Române. De aceea, în paginile care urmează, vom aduce în discuție transformările realizate de autorul însuși, care privesc compoziția textului, tehnicile narative și imaginarul și retorica ficțională de care se folosește, fără a ignora însă cealaltă componentă analitică: backgroundul cultural pe care îl actualizează scriitorul.

Modificările de ordin structural au ca prim scop echilibrarea compoziției și sporirea clarității tematică a textului. Pentru asta, Alecsandri adaugă povestirii sale un subtitlu menit să indice proveniența ei dintr-un spațiu periferic: „Traduit du moldave”. Totodată, narațiunea este organizată în capitole cu subtitluri precum „Découverte de la Valachie”, „Voyage à travers les steppes”, „Le village de Balta”, „Le lac Blanc”, „Contrastes”, „Vive la France”, „Paris dans les steppes”, care conferă povestirii o structură mai coerentă, facilitând lectura. Dincolo de asta, cele două părți ale povestirii — cea în care acțiunea se desfășoară într-o atmosferă nocturnă, dominată de prejudecățile călătorului francez, și cea care se desfășoară într-o ambianță diurnă, în care înțelegerea sa se limpezește — sunt puse într-un raport de echilibru mult mai bine definit.

Un alt grup de intervenții structurale are rolul de a accentua funcția propagandistică a textului. Acest lucru se realizează prin introducerea în text a unor episoade absente din varianta românească, precum traversarea „marii stepe valahe”, care reprezintă o replică (e adevărat, ușor parodică) a prozei de secol XIX a călătorilor francezi (vezi și Muntean, 2001), sau vizita la „palatul” unuia dintre prietenii pe care tânărul francez și-i face la Balta-Albă — identificat acum prin numele „tânărul boier N...” —, episod care contribuie la cosmetizarea imaginii Valahiei. Intenția propagandistică devine și mai vizibilă prin integrarea unor secvențe selectate special pentru a construi simbolic imaginea unei națiuni. Un exemplu relevant îl constituie includerea poeziei *Le petit oiseau*, atribuită în text unui prieten al boierului N..., însoțită de o interpretare alegorică — în realitate, prelucrarea franceză a unei poezii *Păsărica* a lui Alecsandri însuși.

Cea mai semnificativă transformare structurală este însă modificarea cadrului narativ. Dacă în original naratorul-martor, un alter-ego auctorial, ceda actul povestirii unui amic, construit după figura (și biografia) autorilor *Albumului Moldo-Valah* — aspect care orienta textul spre un public format din agenții culturali ai metropolei —, în versiunea franceză datele se schimbă: protagonistul nu mai este un tânăr zugrav răătăcit prin Valahia, ci contele de B***, „un tânăr parizian evadat din Faubourgul St-Germain și aflat în călătorie prin Orient” (*t.n.*). Noua sa identitate ficțională e prelucrată după tipologia (și stereotipul) exilatului, figură întâlnită în proza călătorilor străini în Valahia abia începând cu deceniile 1840–1850, după eșecul revoluției franceze. Personajul devine, astfel, purtătorul unui mesaj politic vizibil: un revoltat, un pesimist, un resemnat, un ostracizat încărcat de nostalgie și dornic de revanșă — mesaj politic pe care îl împărtășește și autorul textului, el însuși un exilat după eșecul revoluției române. Traducerea schimbă însă și audiența din ramă: povestea e adresată unui grup de tinere din înalta aristocrație moldovenească, „cu o eleganță impecabilă”, asupra cărora

contele își exercită fascinația narativă. Spre deosebire de protagonistul din original, acesta e un personaj mai coerent, mai sigur pe el și pe cunoștințele lui, rațional și lipsit de defecte majore, în afara unei lipse de informații despre Valahia, pe care o va rezolva pe loc. Prin aceste modificări, rama indică astfel una dintre intențiile majore ale noului text: aceea de a captiva.

Schimbările de ordin narativ sunt mai numeroase și vizează în primul rând atenuarea efectului de caricaturizare a călătorului străin ca purtător al unei priviri coloniale. Aici nu e vorba doar despre a-i creiona protagonistului o identitate diferită – care acum are o perspectivă mai matură, ceea ce îl face să își conștientizeze propriile limite –, ci și despre o schimbare de optică asupra lui. Spre deosebire de zugravul francez din original, ironizat pentru stereotipurile-i care-l făceau vecin cu grotescul, contele își păstrează demnitatea. Deși perspectiva lui rămâne în continuare a unui metropolitan, construcția sa ficțională e mai puțin încărcată de sarcasm – semn că Alecsandri trebuie să fi conștientizat potențialul ofensator al unui astfel de tratament al celui care era în fond purtătorul de cuvânt al culturii franceze.

Un alt set de modificări urmărește facilitarea întâlnirii publicului francez cu un produs cultural al periferiei est-europene. Observăm aici, în primul rând, o definire mai precisă a imaginarului itinerant și a geografiei interne a originalului. Datele care-i descriu călătoria sunt mai exacte – îmbarcarea pe vasul Lloyd, de exemplu, este datată „5 iulie anul acesta” –, iar traseul către Valahia e mai riguros conturat, întruchipând o rețea hidrografică alcătuită din orașe-porturi care-i punctează drumul spre Orient: Presburg, Pesth, Mohacs, Peterwardein, Semlin, Belgrad, Orsowa, Porțile de Fier, Widin, Kalafat, Turnu, Nicopolis, Giurgiu. Pe de altă parte, spre deosebire de original, Valahia nu mai apare ca punct final al destinației, ci ca un spațiu la care se poate oricând reveni, gata așadar să invite – subtil – întreg publicul francez la a fi descoperit.

Un rol important în pregătirea dialogului dintre cele două civilizații îl are și apelul la un imaginar colonial adaptat preferințelor de lectură (orientale) ale publicului francez. De pildă, atunci când contele de B*** explorează țărmurile Valahiei – cu telescopul, deci de la distanță –, primul contact cu noul spațiu scoate în evidență caracterul „primitiv” al teritoriului. Astfel, tabăra de țigani pe care o zărește îi creează acestuia impresia, prin asocierea cu imaginarul colonial, unor „caraibi, canibali și fanatici”. Motiv pentru care el crede Brăila a fi un port întemeiat de aventurieri – deci o posibilă colonie.

Mai ample și mai spectaculoase sunt însă modificările de ordin ideologic, centrate pe încercările autorului de a reconfigura imaginea Valahiei, o imagine îmblânzită, estetizată, muzeificată, pregătită pentru export. Alecsandri corectează astfel, în raport cu originalul, perspectiva asupra Țărilor Române. De exemplu, este chestionată imaginea de teritoriu ostil care se făcea spațiului autohton în relatările călătorilor francezi din anii 1840-1850, a căror percepție varia în funcție de experiență și de prejudecăți, cu atât mai mult cu cât erau ei înșiși niște exilați, nostalgici după civilizația lor (crezută) pierdută. Astfel, în varianta franceză, călătorul străin nu mai poartă pistoale, frica îi este estompată, iar spiritul său explorator este stimulat diferit. El devine mai puțin victima propriilor prejudecăți și mai degrabă un neofit gata să fie inițiat în tainele unei lumi necunoscute metropolei. De aceea, spre deosebire de

versiunea românească, contele este tratat din start ca un oaspete important și purtat înadins prin stabilimente menite a-l apropia de o Valahie în care e provocat să recunoască urmele civilizației materne.

În traducerea franceză apoi, Alecsandri valorifică mai eficient un imaginar colonial, mitologic și aventurier familiar publicului metropolitan. De exemplu, față de original, imaginea Franței ca putere colonizatoare este diminuată — probabil pentru a evita caracterul ofensator, deși inițial scopul era chiar critica privirii oriental(izant)e. De aceea, un capitol special, subintitulat „Vive la France”, îi restituie Franței imaginea modernă: de sursă a progresului, a libertății, a democrației și de protectoare a națiunilor emergente. În contrabalans, sunt amplificate notele de civilitate ale Valahiei. La Balta-Albă, contelui i se dezvăluie o civilizație „contrastantă”, rezultată din influențe orientale (perpetuate de aripa veche a marii boierimi), occidentale (preluate de aripa tânără a tinerei boierimi) și autohtone (afișate de păturile de jos). Astfel, sărăcia țării — o imagine care prevalează în proza călătorilor francezi — este explicată de autor prin cauze dintre cele mai diverse, ca vitregia istoriei, așa-zisul protectorat rus sau indiferența Franței — episod cu un vădit rol propagandistic, menit să trezească ceea ce s-ar numi „simpatie pentru nativi”, concept analog discursurilor (neo)coloniale de sec. XIX și eforturilor *Albumului* lui Billecocq.

Din modificările aduse în discuție mai sus rezultă destul de clar faptul că Alecsandri înțelege că ideea de europenitate este măsurată în termeni civilizaționali specifici metropolei, aspect pe care în vede ca fiind decisiv în a face ca distanța față de centru să accentueze efectul de „civilizație de contrast” și, pornind de aici, acea „retorică a absenței” (Kiossev 1995, 2011), care caracterizează culturile și civilizațiile periferice. Așa se explică prezentarea condițiilor grele în care trăiește populația și discuția subtilă despre țigani — etnie asupra căreia Europa începea să manifeste un interes aparte și pe care textul o prezintă ca fiind deja eliberată de tinerii boieri autohtoni⁵, semn major de progres. Astfel, chiar dacă vizibil atenuată, imaginea colonială a Franței nu dispare complet: Franța rămâne metropola, iar Valahia, una dintre periferii, una dintre „(auto)coloniile” sale — poziție menită a evidenția, dincolo de relațiile de putere inerente, situarea într-o descendență convenabilă situației politice în care se aflau Țările Române în acel moment.

Din nou despre spații și traducerea lor. Modul în care Alecsandri își concepe cele două texte destinate a întreține un dialog cu metropola pariziană arată că traducerea nu este și nu a fost niciodată o simplă operațiune lingvistică (de echivalență semantică) sau un demers inocent, ci un proces cultural strâns legat de dinamici coloniale. Nu contează dacă cele două scrieri, originalul și traducerea sa, au fost sau nu gândite ca un proiect coerent, început de *24 de ceasuri la Balta-Albă* și finalizat de *Le lac Blanc (Balta Alba)*. *Traduit du moldave*. Important este că ambele ilustrează același efort de a comunica, prin strategii și instrumente diferite, cu spațiul cultural metropolitan. De aceea, modificările operate de autor de la o versiune la alta arată că strategia dialogului e ajustată în funcție de scopurile și efectele urmărite.

⁵ El însuși o făcuse după ce intrase în posesia moștenirii familiale.

Textul original, destinat unui public format cu precădere din trimișii metropolei în teritoriul periferic valah, construiește întâlnirea dintre cele două spații culturale, cel dominant și cel dominat, într-o manieră mai vizibil colorată de discursul colonial și mai pronunțat parodică. Tratamentul caricatural aplicat călătorului străin, evidențierea privirii sale confuze și pline de prejudecăți, incapacitatea lui de a pătrunde esența spațiului în care pășește, ironizarea așteptărilor formate de lecturile sale din proza călătorilor francezi spre Orient indică o încercare auctorială de a-i pune în scenă discursului colonial o farsă, menită a-i chestiona mecanismele prin intermediul unei „ironii mimetice” (Bhabha 1994). Totuși, miza principală a originalului — poate chiar mai importantă decât demascarea opticii coloniale — este reconfigurarea imaginarului geografic și re poziționarea Valahiei pe harta lumii, corectarea privirii coloniale și includerea acesteia în paradigma unui „Celălalt intern”. Folosindu-se de tropul Dunării, care plasa Țările Române într-o rețea hidrografică ce unea acest spațiu periferic cu marile metropole europene (Viena și Paris), Alecsandri marca o schimbare de paradigmă culturală: orientarea spre Occident și afirmarea identității europene a culturii române.

Versiunea franceză însă este un produs cultural diferit. Ea se adresează unui alt public, pentru care oglindirea propriei imagini într-un text precum cel al lui Alecsandri putea genera reacții nedorite. De aceea, deși recurge la aceeași retorică și la același imaginar colonial ca originalul, atât de utile dialogului dintre culturi, efectele sunt temperate: ironia e mai puțin incisivă, iar parodia se concentrează pe toposuri culturale ușor recognoscibile, rareori împinse la caricatură. De aceea, din primele clipe când pășește pe tărâm românesc, călătorul străin e ghidat de intervențiile unor personaje-mediatori care îi explică structura, funcționarea și originile comune ale unei civilizații care, la mijlocul sec. XIX se afla pe punctul de a se coagula ca națiune.

Așadar, ceea ce încerca Alecsandri prin cele două texte ale sale, și cu precădere prin traducerea în limba franceză a povestirii *24 de ceasuri la Balta Albă*, era un act scriptural propriu culturilor subalterne, care aleg să se traducă pe sine în cadrul culturilor dominante prin imitație [vezi și Bhabha, 1994] — o imitație care are potențialul de a disloca discursul puterii, dar care alege într-un moment politic de cumpănă, generat de interese imperiale rusești ostile Țărilor Române, să se plaseze într-o convenabilă relație de subordine. Obiectivele politice majore ale generației pașoptiste — trezirea conștiinței naționale și, în perspectivă realizare unirii — erau acum mai puternice decât orice tip de complex de inferioritate. Abia interbelicul va ascuți această tensiune a cărei geneză se află aici, la debutul modernității noastre culturale.

BIBLIOGRAFIE

- Alecsandri 1848: Vasile Alecsandri, „24 de ceasuri la Balta Albă (1847). Observațiile cu caracter social ale unui francez”, în *Calendarul albinei*, nr. 7, pp. 39-58.
Alexandri 1854: Basile Alexandri, „Le lac Blanc (Balta Alba). Traduit du moldave”, în „L'Illustration. Journal universel”, nr. 596, 597, 598, 599 din 1854.
Bhabha 1994: Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London and New York, Routledge.

- Billecocq 1848: Adolphe Billecocq, *Album Moldo-Valaque, ou guide politique et pittoresque a travers les Principates du Danube*, Paris, Imprimerie de Cosson.
- Diaconovich 1900: *Enciclopedia română. Tomul II*, publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român de dr. C. Diaconovich, Sibiu, Editura și tiparul lui W. Krafft.
- Kiossev 1995: Alexander Kiossev, *Notes on Self-colonising Cultures*, în *Cultural Aspects of the Modernisation Process*, Oslo, TMV-Centeret.
- Muntean 2001: Ovidiu Muntean, „Călători francezi prin Țările Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Acta Musei Napocensis*, Seria Istorie, nr. 37-38, pp. 145-167.
- Oprescu 1926: G. Oprescu, *Țările române văzute de artiști francezi (sec. XVIII și XIX)*, București, Editura Cultura Națională.
- Ponzanesia & Blaagaardb 2011: Sandra Ponzanesia & Bolette B. Blaagaardb, “In the name of Europe”, în *Social Identities*, vol. 17, nr. 1, pp. 1-10.
- Răduică 1081: Georgeta Răduică & Nicolin Răduică, *Calendare și almanahuri românești: 1731-1918, Dicționar bibliografic*, sub coordonarea redacțională și lexicografică a Gabrielei Danțiș și Niculae Gheran, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Said 1978: Edward W. Said, *Orientalism*, New York, Random House Inc.
- Schillmeier & Pohler 2010: Michael Schillmeier & Wiebke Pohler, “The Danube and Ways of Imagining Europe”, în *The Sociological Review*, Wiley-Blackwell Publishing Ltd.
- Vlad 2016: Laurențiu Vlad, *Ecouri românești în presa franceză: L'illustration, 1843-1944*, ediția a III-a, București, Editura Universității din București.
- Zaciu 1981: Mircea Zaciu, „Cuvântul înainte”, în Georgeta Răduică și Nicolin Răduică, *Calendare și almanahuri românești: 1731-1918. Dicționar bibliografic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, pp. 5-11.